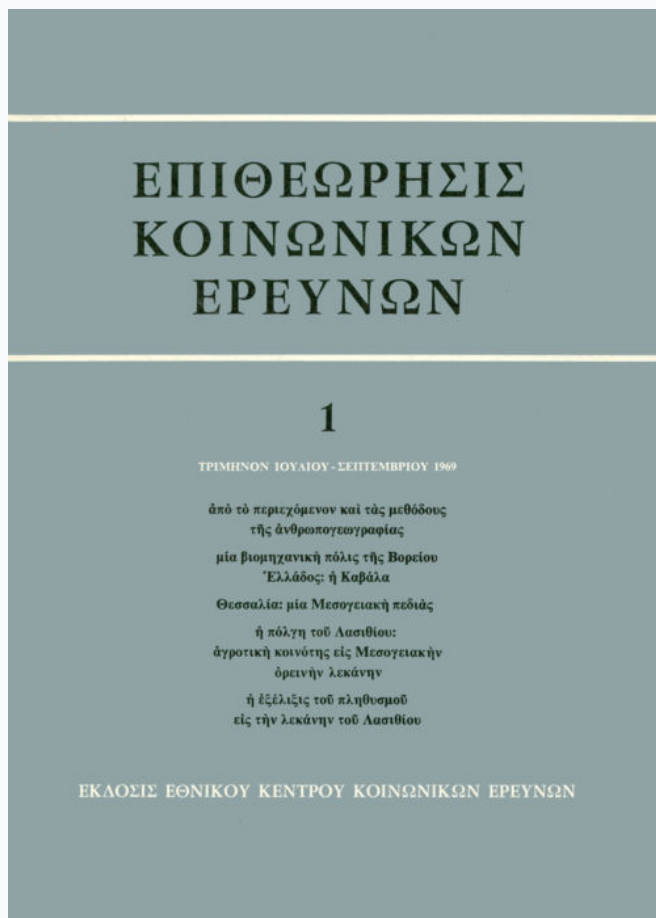

The Greek Review of Social Research

Vol 1 (1969)

1

Le poljé de Lassithi

Pierre-Yves Pechoux

doi: [10.12681/grsr.522](https://doi.org/10.12681/grsr.522)

Copyright © 1969, Pierre-Yves Pechoux

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Pechoux, P.-Y. (1969). Le poljé de Lassithi. *The Greek Review of Social Research*, 1, 40–50.
<https://doi.org/10.12681/grsr.522>

ἡ πόλγη τοῦ Λασιθίου: ἀγροτική κοινότης εἰς Μεσογειακὴν ὄρεινὴν λεκάνην

ὑπὸ
Pierre-Yves Pèchoux

Ἡ πόλγη τοῦ Λασιθίου¹ εὑρίσκεται εἰς ὑψόμετρον 800 μέτρων, ἐντὸς τοῦ ὄρεινου ὄγκου ὃ ὁποῖος ἀνυψοῦται εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ Δίκτη (2.148 μ.). Ἡ ὑψηλὴ συμπαγῆς μᾶζα τῆς Δίκτης προστατεύει κάπως τὴν πόλγην ἐκ τῶν νοτίων ἀνέμων, οἱ ὅποιοι δημιουργοῦν ξηρασίαν, τὴν ἀπομονώνει δὲ σχεδὸν τελείως ἐκ τῆς νοτίου ἁκτῆς τῆς νήσου: τὴν Δίκτην, πράγματι, διασχίζουν μόνον ποιμενικαὶ ἄτραποι, συνεχῶς ὀλιγότερον χρησιμοποιούμεναι σήμερον. Ἡ διείσδυσις πρὸς τὸ Λασιθιον πραγματοποιεῖται εὐχερῶς ἐκ τῆς βορείου μόνον ἁκτῆς τῆς νήσου, δι' ὁδῶν βελτιωθεῖσάν προσφάτως, ἀλλ' ἀκόμη δυσβάτων. Ἡ ἐκκινουσα ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ κόλπου τοῦ Μιραμπέλλου ὁδὸς διανύει ἐπὶ ἄρκετὸν σειρὰν μικρῶν *καρστικῶν* βυθισμάτων, καθὼς καὶ τὴν μικρὰν κοιλάδα τῶν Ποτάμων.² Ἐτέρα ἀμαξίτη ὁδός, ἐκκινουσα ἐκ τῶν μικρῶν παραλιακῶν πεδιάδων τῆς βορείου ἁκτῆς, πρέπει νὰ διασχίσῃ ὄγκωδες τεκτονικὸν ἔπαρμα χαραδρωμένον ὑπὸ *ὑποχωρούσης διαβρώσεως*. Τρίτη, τέλος, ὁδὸς ἀνέρχεται εἰς τὸ Λασιθιον ἐκ τοῦ Καστελλίου τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος καὶ ἐκ τῆς Κασταμονίτης, δυτικῶς, ἀκολουθοῦσα ἡμιονικὴν προσπέλασιν ἐπὶ τμήματος τῆς διαδρομῆς.

Ἡ ἀπομόνωσις δὲν ἀπέτελεσεν ἐμπόδιον εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ βυθίσματος καὶ τῶν πλαγιῶν του πρὸ πολλοῦ· ἡ πόλγη αὐτῆ, κρυμμένη ἐντὸς τῶν ὄρεων, κατέστη κατὰ καιροὺς καταφύγιον διὰ τοὺς ἀγρότας. Ἡ βόσκησις, αἱ ἐκχερσώσεις, ἡ ἀποκοπὴ δασῶν (ἀναπόφευκτος ἐνίστε διὰ τὴν πληρωμὴν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου εἰς τὴν ὀθωμανικὴν διοίκησιν, καίτοι ἡ πόλγη οὐδέποτε κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων), οἱ ἐμπρησμοί, τέλος, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων, ἐξηγοῦν τὴν ἀμέσως αἰσθητὴν πτωχείαν τοῦ φυτικοῦ τάπητος. Ἡ πόλγη δέχεται κατὰ κανόνα 900-1.200 χιλιοστὰ *ὕετοῦ* ἐτησίως, ἡ ποσότης δὲ αὐτῆ ἀξάνεται μετὰ τοῦ ὑψομέτρου ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τῆς Δίκτης, ἡ ὁποία ἐν τούτοις εἶναι τελείως ἀποψιλωμένη.

τὸ ἀγροτικὸν τοπίον

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ *ἀγροτικὸν* τοπίον, πρώτη ἐντύπωσις εἶναι ἡ αὐστηρὰ προσαρμογὴ τῶν ἀγρῶν εἰς τὰς φυσικὰς συνθήκας. Μεγαλυτέρα ὅμως ἀνάλυσις ἐπιτρέπει ἀκολουθῶς νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι οἱ διάφοροι ἀγροὶ δὲν εἶχον πάντοτε τὴν αὐτὴν σπουδαιότητα ἐντὸς τοῦ συστήματος καλλιεργείας οὔτε τὴν αὐτὴν οἰκονομικὴν σημασίαν· ἡ χρῆσις τῶν ἐποικίλλεν ἀνα-

1. Τὰ στοιχεῖα τῆς παρούσης μελέτης συνελέγησαν κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον 1967.

2. Ὁ J.-C. Bonnefont παρέσχε πολὺτιμον περιγραφὴν ὅλης αὐτῆς τῆς περιοχῆς: «Note sur la morphologie du massif de Lassithi», εἰς *Bulletin de l'Association de géographes français*, ἀριθ. 334-335, 1965. Ἡ πόλγη τοῦ Λασιθίου ὀνομάζεται ἐκεῖ πόλγη τοῦ Τζερμάδου.

λόγος πρὸς τὰ τεχνικὰ μέσα τὰ ὁποῖα διέθετεν ἡ ἀγροτική κοινωνία καὶ πρὸς τὰς σχέσεις της μὲ τὸν ἔξωτερικὸν κόσμον.

Ἐρευνητικῶς ἀνευρίσκει ἀμέσως εἰς τὴν πόλιν τοῦ Λασιθίου μερικὰς μεσογειακὰς παραλλαγὰς ὀργάνωσης τοῦ γεωργικοῦ χώρου: δηλαδὴ τὸ *ager* (καλλιεργούμενον ἔδαφος) καὶ τὸ *sallus* (μὴ καλλιεργούμενον ἔδαφος), τὰς ἀρδευομένας καλλιέργειας καὶ τὰς *ξηρὰς* καλλιέργειας... Οἱ χωρικοὶ ἀντιδιαστέλλουσι τὰς ἀναβαθμίδας (καλλιεργουμένους κλιτῆς) ἀπὸ τὴν πεδιάδα, διακρίνουσι ὅμως τὴν τελευταίαν εἰς κατ' ἐξοχὴν πεδιάδα καὶ εἰς ξηρικήν: *κάμπος* καὶ *ξηρόκαμπος*.

Αἱ νότιοι καὶ ἀνατολικοὶ κλιτῆς τῆς πόλεως εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλά, οἱ εἰς αὐτὰς δὲ σχιστολίθοι ἐμφανίζονται εἰς τὴν βάσιν τῶν ἀβαστολίθων. Τὰ ἔδαφῃ ἦσαν δεκτικὰ ἐκγερασῶσων: εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν κλιτὴν μέχρι 1.400 μέτρων ὕψους ἔχουν κατασκευασθῆ ἀναβαθμίδες καλλιέργειας. Ἀπ' ἐναντίας, ἡ βόρειος κλιτῆς τοῦ βυθίσματος πολὺ ὀλίγον ἔχει καλλιεργηθῆ: αἱ ἀβαστολιθικαὶ κλιτῆς αἰ ὁποῖα περιορίζουν τὴν πόλιν εἰς αὐτὴν τὴν πλευρὰν καλύπτονται μόνον ἀπὸ *λεπτὰ* καὶ *ἀσνεχῆ* ἔδαφῃ· ἡ ὀλιγοστὴ βλάστησις φύεται εἰς τὰς ρωγμὰς τῶν βράχων· αἱ γεωργικαὶ κατακτήσεις περιορίσθησαν εἰς τὰ βυθίσματα μόνον, ὅπου συσσωρεύεται ἡ ἐρυθρὰ γῆ (*terra rossa*): εἰς τοὺς πυθμένας μικρῶν κοιλάδων, εἰς ξηρὰς κοιλάδας, εἰς δολίνας (*dolines*).

Ἡ Δίκτη τροφοδοτεῖ δι' ἀφθόνων ὑδάτων τοὺς χειμάρρους της, δημιουργοῦσα οὕτω μίαν ἀκόμη σημαντικὴν ἀσυμμετρίαν τοῦ τοπίου, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὴν πόλιν. Δύο μεγάλοι ἐποχικοὶ χεῖμαρροι ἐκβάλλουν εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ βυθίσματος, δημιουργοῦντες πεπλατυσμένους καὶ συμπλεκόμενους *κόνους*, ὅπου αἱ κοίται τὸν ἔχουν ἐν μέρει σταθεροποιηθῆ τεχνικῶς. Ὁ ἀνατολικὸς τομεὺς τοῦ βυθίσματος ἀντιστοιχεῖ οὕτω εἰς *ἀλλοῦβιον* δάπεδον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς βορειοδυτικὰ καὶ ἐπικαλύπτει προοδευτικῶς μερικοὺς ἀβαστολιθικοὺς λόφους (*hums*). Ὁ τομεὺς αὐτὸς εἶναι, ὡς καὶ ὁ τομεὺς τῶν ἀναβαθμίδων, ἀφιερωμένος σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου εἰς ξηρικὰς καλλιέργειας. Ἡ μεταφερθεῖσα καὶ ἀναμιχθεῖσα μὲ σημαντικὴν ἀναλογίαν χαλικῶν καὶ ἄμμου ἐρυθρὰ γῆ δίδει ἐκεῖ ἔδαφῃ ταχέως ἀποστραγγιζόμενα καὶ σχετικῶς ὄξινα, διότι ἀποβιβαστοῦνται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν· ἡ συσσώρευσις λίθων οἱ ὁποῖοι ἀρρηθῆσαν ἐκ τῶν ἄγρῶν ἐπέτρεψε τὴν διευθέτησιν τῆς ἀρχικῆς κλίσεως τῶν κόνων καὶ τὴν ἐπιβράδυνσιν τῆς διαφυγῆς πρὸς τὰ κάτω τῶν ὑδάτων *ἐπιφανειακῆς* διηθήσεως. Εἰς τοὺς ἄγρους φύονται ὀπωροφόρα δένδρα, κυρίως μηλέαι, τῶν ὁποῖων αἱ ρίζαι δύνανται νὰ φθάσουν εἰς τὰ ὀλιγώτερον ἀποβιβαστώμενα στρώματα τῶν ἀλλουβίων καὶ εἰς τὸ ὕδωρ ὑπογείων ροῆς τὸ ὁποῖον κυκλοφορεῖ βραδέως ἐντὸς τῆς μάζης τῶν κόνων· ὑπὸ τὰ δένδρα καλλιεργοῦνται ἐκ παραδόσεως τὰ δημητριακὰ.

Ἀπ' ἐναντίας, πρὸς τὰ κάτω, ὁ δυτικὸς τομεὺς τῆς πόλεως ἀποτελεῖ πεδιάδα τελείως ἀποψιλωμένην, τῆς ὁποίας τὸ βραχῶδες περίγραμμα εἶναι εὐκρινέστερον καὶ ὀλιγώτερον διαβρωμένον ἀπὸ ὅ,τι πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ καρστικὴ πλημμυρις διατηρεῖται ἐνίοτε ἐδῶ ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου μέχρι τοῦ Μαρτίου, προτοῦ ἐκκενωθῆ τελείως διὰ τῶν *καταβοθρῶν*· αὐτὸ ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ φύτευσις δένδρων· ἐπειδὴ ὅμως τὰ ὑπόγεια ὕδατα εἶναι βαθύτερα, ὑπὸ μέγα πάχος ἀργιλικῶν πηλῶν, καὶ περισσότερον ἀσταθῆ λόγῳ τῆς γειτνιάσεως τῶν καταβοθρῶν, μόνον αἱ ξηρικαὶ καλλιέργειαι εἶναι δυναταί: ἐπιανεύρισκομεν ἐδῶ δημητριακὰ τῶν ὁποίων ἡ σπορὰ πρέπει νὰ γίνῃ τὴν ἄνοιξιν.

Ἐνδιήμεσους τομεὺς ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ζώνην τῆς μεγίστης ἐκμεταλλείσεως ὑπογείων ὑδάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι εὐκόλως προσιτὰ καὶ συντηροῦνται τακτικῶς διὰ τῆς διηθήσεως τῶν ὑδάτων τῶν χειμάρρων. Ὑψηλότερον, ὑπάρχουν μερικαὶ νησίδες ἀρδεύσεως, μετὰ τῶν ἀβαστολιθικῶν λόφων καὶ τῶν κόνων προσχώσεως, σχηματίζουσαι εἰς τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς πόλεως τὰ ὀλιγώτερον συνεχῆ τοπία· διότι ἡ ὑπόγειος ροὴ τῶν χειμάρρων προσεγγίζεται ἐνίοτε ὑπὸ τῶν φρεάτων καὶ τῶν ἀντλιῶν, ὅπως μετὰ τῶν χωριῶν Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἁγίου Γεωργίου. Εἰς τοὺς ἀρδευσίμους αὐτοὺς ἄγρους τὰ δημητριακὰ σπανίως ἐμφανίζονται σήμερον, κυρίως διὰ νὰ ἀναπαύσουν τὸ ἔδαφος μετὰ ἀπὸ πολλὰ ἔτη περισσότερον ἀπαιτητικῶν καλλιεργειῶν.

τὰ χωρία τῆς πόλεως

Οἱ 19 οἰκισμοὶ τοῦ βυθίσματος ὑπάγονται σήμερον εἰς ἔνδεκα κοινότητας μὲ πληθυσμὸν 6.500 κατοίκων. Ὅλοι εὐρίσκονται εἰς τὰ ἄκρα τῆς πόλεως, ἐπὶ τῶν πρώτων κλιτύων τῆς ὄρεινῆς περιφερείας ἢ τῶν ἀβαστολιθικῶν λόφων. Ἡ φροντίς διὰ τὴν προστασίαν ἐκ τῆς καρστικῆς πλημμυρίδος καὶ ἐκ τῶν πλημμυρῶν τῶν χειμάρρων ἠυλόησε πιθανῶς τὴν συστηματικὴν αὐτὴν ἐκλογὴν. Οὕτω τὰ χωρία εἶναι ἐγκατεστημένα εἰς τὴν πλεόν εὐνοϊκὴν θέσιν μετὰ τῶν συμπληρωματικῶν τύπων ἄγρῶν τοὺς ὁποίους ἐκμεταλλεῦνται. Πρόκειται διὰ τὰς μόνας εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου μονίμως ἐγκαταστάσεις εἰς ὑψόμετρον ἄνω τῶν 800 μέτρων. Ὅλαι αἱ πληροφορία, ἐξ ἄλλου, τῶν χρονικογράφων καὶ τῶν ἱστορικῶν¹ ἐνισχύουν τὴν ἂποψιν ὅτι τὰ χωρία κατῆλθον κατὰ 300 περίπου μέτρα ἐν σχέσει πρὸς τοὺς προϊστορικοὺς καὶ μινωικοὺς τόπους ἐγκαταστάσεως, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται εἰς τὴν ζώνην τῶν ξηρικῶν καλλιέργειῶν· οἱ χωρικοὶ τοῦ Κάτω Μετοχίου ἐνθυμοῦνται ἀκόμη τὴν περίπτωσιν ἐνὸς μικροῦ οἰκισμοῦ τῶν ἐγκατεστημένων ἀρκετὰ ἄνωθεν τῆς πόλεως ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη καταστραφῆ καὶ ἐγκαταλειφθῆ.

1. Βλέπε Σπανᾶκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Λασιθίου κατὰ τὴ Βενετοκρατίαν*, Ἡράκλειον 1957.

Τὰ χωρία, κτισμένα εἰς πυκνὴν τάξιν, περιβάλλονται ὑπὸ σειρὰς μικρῶν κήπων μὲ περίπλοκον τεμαχισμόν καὶ *θαμνώδη περιφραξίν*, ὅπου φυτεύονται ὀπωροφόρα δένδρα: κερασαί, ἀχλαδέα, μηλέαι, συκαμινεαί (μουριές), καλλιεργούμεναι περισσότερον διὰ παρασκευὴν τοπικῶν οἴνουπνευματώδων ποτῶν. Πολλὰ χωρία φαίνεται ὅτι πολὺ ὀλίγον ἔχουν ἐξελιχθῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Victor Bérard, ὁ ὁποῖος ἐταξίδευσεν εἰς Κρήτην καὶ τὰ περιέγραψε, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνος: οἰκίαι πενήτως κατασκευασμένοι, ὁδοὶ κακῶς συντηρούμεναι... Ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν χωρίων μαρτυρεῖ, ἐν τούτοις, σήμερον τὴν γενομένην ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πρόοδον· ἐπιτρέπει ἐπίσης τὴν ἱεράρχησιν τῶν 19 οἰκισμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μικρότεροι περιλαμβάνουν ἑκατὸν περίπου κατοίκους, ἐνθὲ οἱ μεγαλύτεροι ἀποτελοῦν σχεδὸν κομπούλες μὲ 1.300 κατοίκους. Συνήθως ἔμποροι καὶ βιοτέχνη εἶναι οἱ καφεπόλαι (τῶν ὁποίων τὸ ὑψηλὸν κοινωνικὸν λειτούργημα ἀντισταθμίζει τὴν μικρὰν οἰκονομικὴν τῶν σημασίαν), οἱ παντοπῶλαι (μικρὰ κατastήματα μὲ μεγάλην ποικιλίαν εἰδῶν, μὲ περιορισμένα ἀποθέματα καὶ βραδυτάτην κίνησιν κεφαλαίων), οἱ κρεοπῶλαι (πολυαριθμότεροι ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν περισσότεροι κτηνοτρόφοι), οἱ κουρεῖς καὶ μερικὸι καπνοπῶλαι καὶ μικροπωληταί. Ὁ ἀριθμὸς τῶν φαίνεται ἄρκετὰ κανονικὸς ἐν ἀναλογία πρὸς τὸν τοπικὸν πληθυσμόν: ἐν καφενεῖον διὰ 60 κατοίκους, ἐν παντοπωλεῖον διὰ 120. Πολλὰ χωρία διαθέτουν τὸν βασικὸν μόνον αὐτὸν ἔμπορικὸν ἐξοπλισμόν (τὸ Κάτω Μετόχιον, τὸ Καμινάκιον, ἡ Πλάτη, τὰ ὁποῖα φαίνεται, ἀπὸ κάθε ἄποψιν, ὅτι εἶναι τὰ ὀλιγώτερον ἐξωπλισμένα τῆς κατηγορίας αὐτῆς): ἄλλα χωρία (τὸ Ψυχρόν, ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος, ὁ Ἄβρακόντες, τὸ Μέσα Λασιθίον) διαθέτουν ἐπὶ πλεόν εἰδικευμένας ὑπηρεσίας: ράπτῃν ἢ ὑφασματέμπορον καὶ ἐστιατόριον ἢ ξενοδοχεῖον, ἢ ἐργαστήριον πρώτης κατεργασίας ἀγροτικῶν προϊόντων: ἄλευρόμυλον, κηροποιεῖον, τυροκομεῖον. Ἐξ ἄλλου, οἱ ἐντόπιοι ἔμποροι ὑφίστανται τὸν ἀνταγωνισμόν τῶν πλανοδίων πωλητῶν. Τὰ χωρία Ἄγιος Γεώργιος καὶ Τζερμιάδον εἶναι περισσότερον ἀνεπτυγμένα, ὄχι μόνον μὲ τὴν ἄφθονίαν καὶ ποικιλίαν τοῦ ἔμπορίου καὶ τῆς προσφοράς ὑπηρεσιῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν παρουσίαν εἰς αὐτὰ ἰδρυμάτων τῶν ὁποίων ἡ δικαιοδοσία καὶ ἡ δραστηριότης ἐπεκτείνονται καὶ πρὸς τὰ ἄλλα χωρία: γυμνάσιον εἰς Τζερμιάδον, σταθμοὶ χωροφυλακῆς, δικηγορικὰ γραφεῖα, ἐργοστάσια ἀεριοῦχων ποτῶν, κτλ. Τὰ δύο αὐτὰ χωρία προσφοράς ὑπηρεσιῶν διεκδικοῦν τὸν τίτλον τῆς κομπούλεως. Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει ἔμπορος ἢ βιοτέχνης ὁ ὁποῖος νὰ μὴ κατέχη ἢ νὰ μὴ ἐκμεταλλεῖται γαίαις: ὅλη ἡ κοινωνία τῆς πόλεως εἶναι ἀγροτικῆ. Τὰ 92,5% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολοῦνται εἰς τὴν γεωργίαν. Αἱ ἄλλα οἰκονομικὰ δραστηριότητες εἶναι περιορισμένοι. Αἱ προθηκαί-ψυγεῖα εἰς μερικὰ καφενεῖα-παντοπωλεῖα, ἢ προσπάθεια τοῦ καπηλείου νὰ

ἐμφανισθῆ ὡς ἐστιατόριον, ἢ τὸ ταξιδιωτικὸν αὐτοκίνητον τὸ ὁποῖον ἔρχεται εἰς ἀναζητήσιν καρστικῆς κοιλότητος ἀναφερομένης εἰς τὴν μυθολογίαν, ἀποτελοῦν σπάνια σημεῖα ἐκσυγχρονισμοῦ, πρόσθετον διακόσμῃσιν εἰς πεπαλαιωμένον οἰκοδόμημα. Πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὴν κυρίαν ὁδὸν καὶ τὴν ἄγορὰν τοῦ χωρίου διὰ τὸ διαπιστώσωμεν.

Αἱ χαμηλαὶ οἰκίαι παρατάσσονται κατὰ μῆκος τῶν μικρῶν ὁδῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξυπηρετοῦν τὸν διαβάτην ἢ τὸ ἀχθοφόρον ζῶον, ἐνθὲ εἶναι ἀκατάλληλοι διὰ τὴν ἄμαξαν ἢ τὸν ἔλκυστήρα. Οἱ τοῖχοι τῶν ἀγροτικῶν κτισμάτων ἔχουν κατασκευασθῆ διὰ λίθων συνηρμοσμένων μὲ πηλὸν καὶ ὀλίγην ἄβεστον, σπανίως δὲ ἔχουν παράθυρα. Τὸ δάπεδον τῶν δωματίων εὐρίσκεται συχνὰ χαμηλότερον τοῦ κατωφλίου, τὸ ὁποῖον διαχωρίζει τὸ ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας ἀπὸ τῆς λιθοστρώτου ἀλλῆς. Ἡ στέγη εἶναι ἐπίπεδος: ἐπάνω εἰς λιθοκτίστους ἡμικυκλικὰς ἀψίδας στηρίζονται δοκοὶ ἢ χονδροὶ κλάδοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐναποτίθεται σειρὰ λεπτοτέρων κλάδων ἢ καλάμων. Ἡ στοιχειώδης αὐτῆ βάσις ἐπικαλύπτεται διὰ κονιάματος ἀργίλου, ἄμμου καὶ ἀχύρου, κατόπιν διὰ στρώματος πεπατημένου χώματος καὶ τέλος διὰ δευτέρου στρώματος κονιάματος. Κεραμεῖς ἐκ τοῦ Θραγανοῦ,¹ διερχόμενοι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐκ τοῦ Λασιθίου, κατασκευάζουν μεγάλα χονδροεῖδη ἄνευ πυθμένους πιθάρια, τὰ ὁποῖα τοποθετοῦνται εἰς γωνίας τῆς στέγης αὐτῆς ὡς καπνοδόχοι. Ἡ πόλγη παραμένει χιονοσκεπὴ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας τὸ ἔτος, ἀλλὰ αἱ στέγαι αὐταί, ὅταν συντηροῦνται τακτικῶς, προφυλάσσουν γενικῶς τὰς οἰκίας. Αἱ στέγαι αὐταὶ θεωροῦνται ἀναπόσπαστον τμήμα τῶ ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀγροτικὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ τὴν οἰκογενειακὴν ζῶην χώρου: ἐκεῖ ὠριμάζουσιν οἱ καρποὶ καὶ τὰ λαχανικὰ κατὰ τὸ φθινόπωρον καὶ ἐκεῖ ξηραίνονται εἰς τὸν ἥλιον τὰ οἰκιακὰ ζυμαρικὰ: ἀποτελοῦν, ὑπεράνω τῶν δρομίσκων, δευτερον ἐπίπεδον κυκλοφορίας, τὸ ὁποῖον σπανίως χρησιμοποιεῖται σήμερον, κυρίως ὑπὸ τῶν παιδῶν καὶ τῶν γυναικῶν. Ἀφοῦ ἐδοκιμάσθησαν μερικὰ ἀμφικλινεῖς στέγαι ἐκ κεράμων, ἐγενικεύθη προφάτως ἡ χρῆσις σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος, ἐπιτρέπουσα τὴν διατήρησιν τῶν ἐπίπεδων στεγῶν καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμόν τῶν οἰκῶν: οἰκήματα μὲ ὀρόφους ὑπάρχουν πλέον καὶ εἰς τὰ μικρότερα χωρία.

Ἐπιβιῶν ὁμοῦ ἐδῶ καὶ ἄλλα ἀρχαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦν κυρίως εἰς τὴν παραγωγὴν τῶν δημητριακῶν. Τὰ μέσα ἀρόσεως εἶναι ἀρχέγονα. Εἶναι συνήθης ἡ χρῆσις τῆς σκαπάνης διὰ τὴν προετοιμασίαν ὀρισμένων ἀγρῶν. Τὸ ξύλινον ἄροτρον, ἄνευ τροχῶν, ἔχον στενὸν καὶ ἐπίμηκες ὄνιον ὀπλισμένον διὰ σιδήρου, χρησιμοποιεῖται ἀκόμη: εἶναι ἐργαλεῖον ἐλαφρόν, μὲ μίαν μόνον λαβὴν, τὸ ὁποῖον ἐλάχι-

1. Ἡ ποίησις τῶν ἀργίλων πλησίον τοῦ χωρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον κεῖται νοτιοδυτικῶς τοῦ Καστελλίου εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πεδιάδος, ἐπιτρέπει εἰς τοὺς κατοίκους νὰ φημιζοῦνται ὡς ἐξαιρετικοὶ κεραμεῖς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος.

στα δύναται νά διεισδύση εις τήν γήν. Τά ζεύγη τών ζώων, έξ άλλου, φέρουν μέτρον άποτέλεσμα: οί άγρόται θέτουν τά βοεοειδή εις ζυγόν ό όποίος στηρίζεται εις τόν ώμον του ζώου και πιέζει τόν λαϊμόν, περιορίζων ούτω τήν δύναμιν έλξεως. Η διαμορφώσις και ή στένυσις τών άγρών επιβάλλουν άκόμη τόν θερισμόν τών δημητριακών διά του δρεπάνου: τά στελέχη, κοπτόμενα ύψηλά, χρησιμεύουν ός χορτονομή ή λίπασμα. Τά άλόνια, περίξ τών χορίων, χρησιμοποιούνται άπό κοινού. Είναι κυκλικά, με διάμετρον δέκα έως δώδεκα μέτραν, καλύπτονται ύπό λιάν κατειργασμένου, στυλιπνού και άνθεκτικού στρώματος άργιλου και περιορίζονται ύπό λιθίνου περιβόλου. Έκει άπλώνεται ή παραγωγή, επί τής όποιίας τά ζώα έλξεως και οί γεωργοί σύρουν μέχρι περατώσεως του έργου τών βαρών ξύλινον δίσκον, όμοιον πρός τού tribulum τής άρχαιότητος, με μόνην τήν προσθήκην σήμερον χονδροειδών μεταλλικών κοπήθρων, άντι αίχμών εκ πυρίτου. Ύπό τās συνθήκας ατάς, ή συγκομιδή άπασχολεί επί πολλόν χρόνον πολλάς εργατικές χείρας, τών όποιών ή παραγωγικότης είναι χαμηλή. Παρά ταυτα, οί τελευταίοι άνεμόμυλοι δι' άλευρα έπασαν νά λειτουργούν περι τó 1950: οί περισσότεροι, ή όποια άνέρχεται εκ τών παρακτίων πεδιάδων τών Μαλιών και τής Χερσονήσου: ό συναγωνισμός όμοσμερικόν μικρών βιοτεχνικών επιχείρησεων με μηχανικούς μύλους συνέβαλεν εις τήν παρακμήν των, ή όποια έξ άλλου επήλθε προοδευτικώς και άπό τήν εγκατάλειψιν τής σιτοκαλλιεργείας: σημεόν άλλαγή εις τó τοπίον και εις τήν οίκονομίαν του Λασιθίου.

Αί μέθοδοι παραγωγής, ός και ή τεχνική τής αγροτικής εργασίας εις τó Λασιθίον, δίδουν τήν εντύπωσιν ενός κόσμου ό όποιος παρέμεινεν επί πολλόν χρόνον κλειστός και άπομονωμένος: μία περισσότερον προσεκτική μελέτη, όμως, επιτρέπει κατόπιν νά διακρίνωμεν ποία είναι αί συνηθέτεροι και άναγκαίοι σχέσεις τās όποιās διατηρούν οί χωρικοί του Λασιθίου με τόν έξωτερικόν κόσμον. Παρά τήν καθυστέρησιν τής εις τήν τεχνικήν, ή αγροτική κοινότητα του Λασιθίου όδηγείται εις τιαυτα οικονομικά κυκλώματα, όστε οί χωρικοί, ό όποιοι εγκατέλειψαν τήν αύτάρκειαν, νά έξαρτώνται συνεχώς περισσότερον εκ τών μηχανισμών τής αγοράς. Η διακοπή τής λειτουργίας τών άνεμομύλων δι' άλεσιν συμπύπει με τήν διάσπασιν τής μονόσεως.

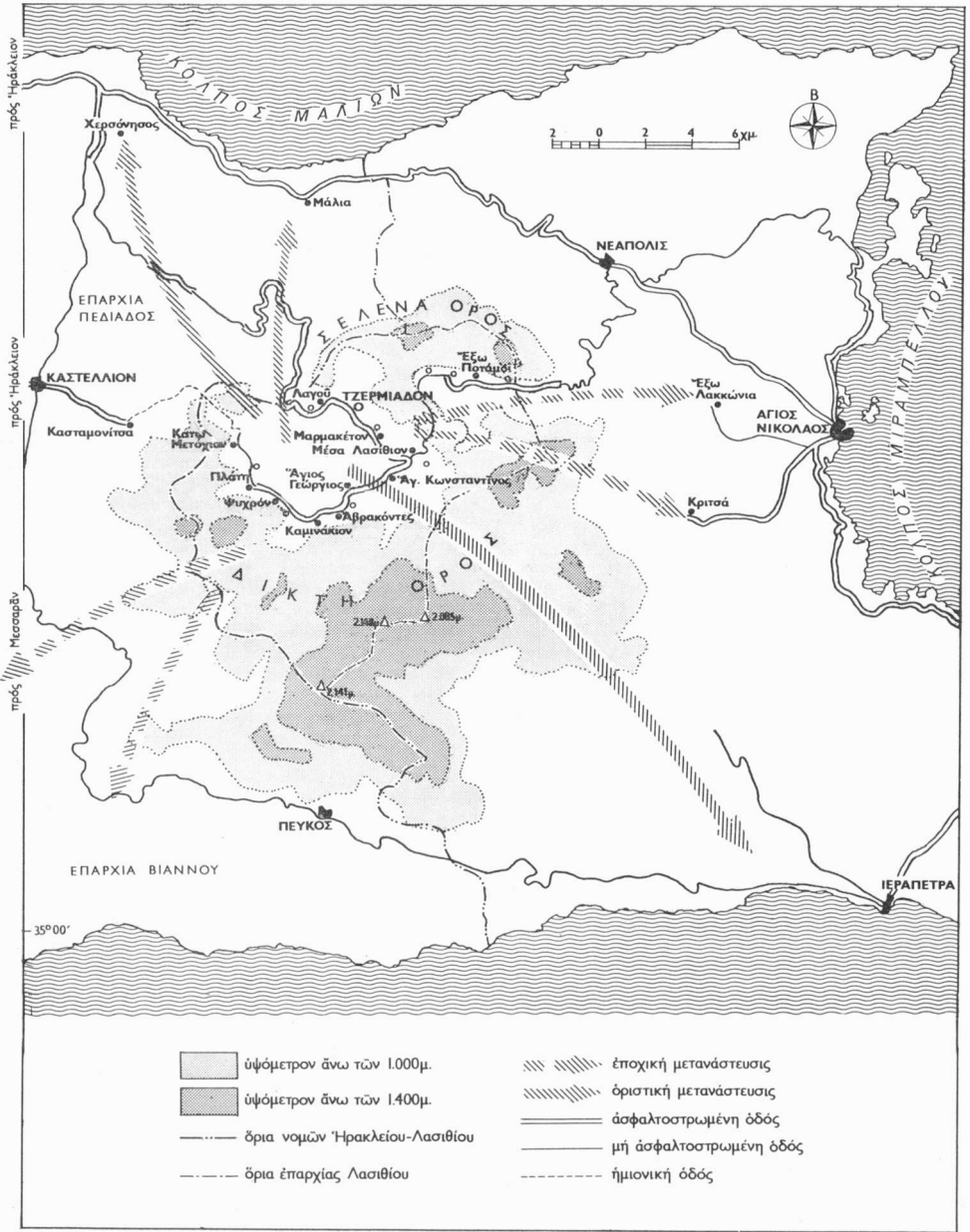
ή αγροτική οίκονομία: μεταβολαί

Η ύποχώρησις τών δημητριακών και ή μερική των άντικατάστασις διά άρδευομένων καλλιεργητών καθιερώνει τήν άνατροπήν τής παλαιάς αγροτικο-ποιμνικής ίσορροπίας.

Έπί πολλόν χρόνον οί χωρικοί του Λασιθίου επεδίωξαν τήν εις μέγιστον βαθμόν επέκτασιν τής καλλιεργείας σίτου. Τό καλλιεργούμενον έδαφος (ager) επεξετάθη παραλλήλως πρός τήν δημογραφικήν πίεσιν, ενθ ό έμπορικοί άντικειμενικοί σκοποί παρέμειναν δευτερευόντες και μεν έξυπρητήθησαν ύπό τής ποιότητος τών προϊόντων: κατά τó έτος 1639, Ένετός δημόσιος ύπάλληλος έλυπέτο διότι ό σίτος του Λασιθίου ήτο κατállηλος μόνον διά παξιμάδια. Διά τήν επέκτασιν τών άγρών έπρεπε νά διευθετηή ή κοίτη τών χειμάρρων διά νά περιορισθόν αί υπερχειλίσεις των: έπρεπε νά κατασκευασθόν άναβαθμίδες συχνά ύψους μεγαλυτέρου άπό τó πλάτος των διά νά καλλιεργηθόν τά άρόσιμα έδάφη εις πλευράς πολύ κεκλιμένας, ενθ συγχρόνως θά άπεφυγέτο ή διάβρωσις των. Ό τομεύς τής πόλις ό όποίος πλημμυρίζει έξωπλήσιον κατállηλως, όστε νά επιτρέπη τήν καλλιεργείαν τών έαρινών δημητριακών: άπό του Κάτω Μετοχίου μέχρι του Άγίου Γεωργίου και άπό του Ψυχρού μέχρι του Λαγού, ή διάνοξις τών άγροτικών όδών και τά όρια τών άγρών καθορίζονται άπό τήν διάταξιν τών τάφρων άποστραγγίσεως αί όποια κατασκευάσθησαν διά νά επιταχύνεται ή άπορροή τών υδάτων κατά τó τέλος του χειμώσου και νά άποφεύγεται ή παραμονή τής πλημμυρίδος άπό έτους εις έτος. Η διευθέτησις αυτή τής πόλις είναι παλαιάτατη, άλλα δέν έχει καταργησει τελείως τó προυπάρχον πυκνόν δίκτυόν δικτυόν τó όποίον συνδέει τά κυριώτερα χωρία τού βυθίσματος και κομβοται εις τó κέντρον τής πεδιάδος, πλησίον εκκλησίας, τόπου προσκυνήματος τών χωρικών μετά τόν θερισμόν: τά έγγειοβελτικατά αυτά έργα κατασκευάσθησαν κατά τήν άνωθεν ή ενετική κυριαρχία, κατά τήν φάσιν τής δημογραφικής αναπτύξεως ή όποια χαρακτηρίζει τόν ύστερον μεσαιώνα. Έκδιωχθέντες κατά τó έτος 1263 ύπό τών Ένετών διά τής βίας, κατόπιν πολλών έξεγέρσεων, οί κάτοικοι του Λασιθίου υπεχρέωθησαν νά εγκατασταθόν εκτός του όρους, τó δε βύθισμα εκηρύχθη άπηγορευμένη ζώνη κατά τó 1343: αυτό φανερώνει τās δυσκολίας τās όποιās συνήτησεν ό στρατιωτικός άποικισμός εις τήν έλληνικήν αυτήν περιοχήν. Η άπαγόρευσις ήρθη τó 1463, αυτό δε επέτρεψε τήν εφαρμογήν προγράμματος αξιοποιήσεως διά τήν παραγωγήν δημητριακών, στηριζόμενον επί μεγάλων έργων ύποδομής, ίχνη τών όποιων διακρίνομεν άκόμη εις τó αγροτικόν τοπίον: μετά τó 1543, οί Ένετοί εγκατέστησαν εις Λασιθίον πρόσφυγας εκ τής Πελοποννήσου.

Αί πληθυσμακαί αυταί μετακινήσεις και ή άνάκτησις τών άγρών έδωσαν εις τó Λασιθίον τήν δμν τήν όποιαν διετήρησεν άπό του τέλους του 15ου αϊώνος μέχρι τών άρχών του αϊώνος μας.

Τό καλλιεργούμενον έδαφος, εκτείνόμενον τόσον εις τήν πεδιάδα όσον και εις τās κλιτύς του όρους, άφαιρούτο άποκλειστικώς εις τά δημητριακά: κριθή, σίτος, σίκαλις, páλιν σίτος, ένίοτε όρβορος, páλιν σί-

τος, κτλ... καλλιεργούμενα εκεί κατά μίαν κυκλικήν διαδοχήν, την όποιαν μόνον ή έξάντλησις του εδάφους διέκοπτεν· οί άγροί παρέμενον τότε δια βραχείαν περίοδον εις άγρανάπανσιν, αλλά ή άρσις της γής συνεχίζετο, διά νά συγκρατηθί καλύτερον ή ύγρασία. Περιορίζετο ούτω τó μη καλλιεργούμενον έδαφος εις τάς περισσότερον αποτόμους ή ξηράς κλιτύς και εις τούς ύψηλους βοσκοτόπους, όπου κατά τó θέρος έσύχναζον πρόβατα και αίγες. Τα όρια όμως μεταξύ καλλιεργούμενου και μη καλλιεργούμενου εδάφους παρέμενον άσαφή, διότι καθορίζοντο εκ του πάχους τών εδαφών και εκ της ύπάρξεως ύδατος· εις την πεδιάδα, οί άσβεστολιθικοί λόφοι και τά περισσότερον χαλικιώδη τμήματα τών κόνων προσχώσεως έχρησιμπούοντο άσφαλός ως βοσκοτόποι και κατά μίαν συνήθειαν, ή όποια διατηρήθη, τά ποιμνια έβροσκον εις την χλόην τών δημητριακών τόν χειμώνα και εις τά στελέχη τών σιτηρών μετά τόν θερισμόν. Πολλά εκμεταλλεύσεις είχαν πόρους εξ άγρών και ποιμνίων· άλλα όμως οικογένεια άπέζωνον μόνον εκ της κτηνοτροφίας.

Η μεταβολή ή πηρξε συνέπεια μιās άλλαγής εις την τεχνικήν. Η εισαγωγή, κατά τάς αρχάς του αιώ- νος μας, άντλιών κινουμένων υπό άνεμομόλκων κατέ- στησε δυνατήν την άρδευσιν εκτεταμένων επιφανειών. Οί χωρικοί είχαν ήδη ώρισμένα γνώσεις περι άρδευόμενων, διότι ή άρδευσις εφαρμόζεται από πολύ παλαιά εις Λασιθίον, άφεώρα όμως επί μακρόν εις περιωρισμένας εκτάσεις. Φρέατα δι' εκκρεμούς επέ- τρεπον την άξιοποίησιν του έγγύστερον προς την επι- φάνειαν φρεατικού ύδροφόρου όρίζοντος της πεδιά- δος· ή παροχή των εξησφάλιζεν την άρδυσιν μικρών μόνον επιφανειών και ή λειτουργία των άπητει πολ- λήν εργασία· αλλά έπρόκειτο τότε διά την άρδυσιν μερικών άγρών βάμβacos εις την πεδιάδα. Πολλά πηγαί, εξ άλλου, έτροφοδότου μικρά δίκτυα διανο- μής· τó σύστημα αυτό εξυπηρετεί ιδιαίτερος τούς κήπους και όπωρώνας περί τών χωριών, διατηρεί- ται δέ σήμερα περισσότερον εις την ακοιλιάδην της Πλάτης, χάρις εις την άφθονίαν πηγών και την πα- ρουσίαν άσβεστολίθων και σχιστολίθων, τά όποια εύρίσκονται εις τήν διάθεσιν τών κατοίκων του χω- ρίου. Η χρήςις τών πηγαίων ύδάτων παραμένει εις Λασιθίον, κατά παράδοσιν παλαιότεραν της Ένετο- κρατίας, άτομική ιδιοκτησία. Η παράδοσις αυτή έπεκράτησεν εις την πόλην και προκειμένου περι του φρεατικού ύδροφόρου όρίζοντος, όδηγήσασα εις πολλαπλασιασμόν τών μηχανημάτων άντλήσεως· σήμεραν άντιστοιχοϋν 8.000 άνεμομόλκοι και άντλί- αι με κινητήρα εις άρδευομένην επιφάνειαν 14.000 στρεμμάτων· οί μύλοι φθάνουν εκκόλως τόν πρώτον όρίζοντα, εις βάθος 8-10 μέτρον περίπου, αλλά άπαι- τούνται κινητήρες διά νά άντληθί ό δεύτερος, περι τά 14-16 μέτρα.

Η άρδευσις μετέβαλε ριζικώς τó τοπίον του βυθί- σματος· ή huerta ή όποια έδημιουργήθη εις τó χαμη-

λότερον τμήμα της πεδιάδος έρχεται εις αντίθεσιν προς τάς κλιτύς, αι όποια άμειροϋνται εις ξηρικές καλλιεργείας· ύπάρχει επίσης αντίθεσις μεταξύ τών άγρών όπου διατηρείται ή παλαιά κυκλική καλλιερ- γεια δημητριακών, με άκανονίστους περιόδους άνα- σκαπτομένης άγραναπαύσεως, και τών άγρών όπου αι καλλιεργείαι επαναλαμβάνονται από έτους εις έτος χάρις εις την ύπαρξιν ύδατος. Η προτιμήσις όμως της καλλιεργείας γεωμήλων εις την huerta όφείλεται εις αίτιαν άνάλογον προς εκείνην ή όποια επέδρασε και εις την εξάπλωσιν τών δημητριακών· νά τραφή ό συνεχώς αύξανόμενος πληθυσμός. Έν τούτοις, ή εφαρμογή της άρδευσεως, ή όποια εξασφα- λίζει ύψηλάς αποδόσεις, άπητει άφθόνους εργατικές χείρας επί μακράς περιόδους ετησίως. Η άρδευσις συγκαταλέγει ούτω μεταξύ τών διαφόρων μηχανισμών οί όποιοι ώδήγησαν εις ελάττωσιν της καλ- λιεργουμένης άγροτικής επιφάνειας, εις συγκέντρω- σιν τών καλλιεργειών εντός της άρδευσίμου ζώνης και εις την έγκατάλειψιν της κτηνοτροφίας υπό τμή- ματος τού πληθυσμοϋ.

Η παραδοσιακή κτηνοτροφία θά άποτελή άπλήν μόνον άνάμνησιν εις τó έγγύς μέλλον· αι τελευταία λοκαπιά ζώων συνέβησαν περι τó έτος 1949-50· με τας συνδεομένας προς την κτηνοτροφίαν παραδόσεις εξα- φανίζεται και μέρος της παλαιάς οικονομίας. Πολλοί ποιμένες έπεζήτησαν νά αποκτήσουν κήπους εις την huerta, όπου ή εξάπλωσις τών άρδευομένων καλλιερ- γειών περιώριζε την ελευθεράν βόσκησιν· άλλοι άνε- ζήτησαν εργασία εκτός του Λασιθίου. Εις την άρ- χήν, ή πυκνότης της κατοικήσεως, εντός συμπαγούς και συνδεδεμένης κοινωνίας, είχαν όδηγήσει εις την όργάνωσιν νομαδικής κτηνοτροφίας, ή όποια έπτερε- ψε την εκμετάλλυσιν, με ελάχιστον εργατικόν δυνα- μικόν, της πυκνής χλόης μακρύτερον και ύψηλότε- ρον της ζώνης τών δημητριακών· εν τούτοις, άντεστοί- χουν εξ ποιμένες εις δέκα καλλιεργητάς κατά την άπογραφήν της Κρήτης τó 1881. Η παρακμή τού συ- στήματος αυτού από τού 1920 και εξής φαίνεται νά εκφράζη την κατάρρευσιν του κόσμου τών χωριών, ό όποίος πλέον έθιγη περισσότερον εκ της μετανα- στεύσεως παρά εκ της εφαρμογής νέας τεχνικής εις την κτηνοτροφίαν. Παράλληλως, ό κοινωνικός ρό- λος του ποιμένου χάνει την λάμψιν του, ενθ ό χωρι- κός και οί λαχανοκηπουροί ύπερηφανεύονται ότι άσασχολοϋνται εις ένα μόνιμον τόπον· διατηροϋνται μόνον όλίγα ποιμνια με μερικάς εκατοντάδας αιγών και προβάτων, καθώς και μία εικοσάς ειδικευμένων κτηνοτρόφων. Οί κάτοχοι μετρίων ποιμνίων ενώνουν ταυτα άνα τρεις ή τέσσαρες, άσכולούμενοι ενάλλαξ με την φύλαξιν των εις τó όρος μέχρι τού τέλους της περιόδου του γάλακτος, φροντίζοντες συγχρόνως τας άρδευομένας των καλλιεργείας· τó υπόλοιπον του θέρους τά ποιμνια παραμένουν εις ύψηλότερα κατά τó μάλλον ή ήττον μέρη, ή δέ χαλαρά των επίβλεψις άνατίθεται εις μερικούς ποιμένας και τούς σκύλους

των. Κάθε καλλιεργητής όμως διατρέφει πλησίον του επί πλέον μερικά παχέα πρόβατα και γαλακτοφόρους αίγας, καθώς και ζεφά άπαραίτητα διά την εργασίαν του: όνον ή και ήμιον, διά την μεταφοράν ή την άρσιν μέρους των άναβαθμίδων, και μίαν ή δύο άγελάδας, αί όποιαί χρησιμοποιούνται άκόμη εις τας εργασίας, παρά την πρόσφατον εμφάνισιν έλκυστήρων και μηχανικών μέσων καλλιέργειας. Ό πολλαπλασιασμός των μηχανικών αυτών μέσων έχει άραγε σχέσιν με την ταχείαν ελάττωσιν του άριθμού των όνων; Τά περισσότερα ζεφα χρησιμοποιούνται διά την διατροφήν της οικογενείας και διά τας άγροτικάς εργασίας. Τό έριον νήθει, και ύφαινετα έντός της οικίας, τό γάλα και ό τυρός καταναλίσκονται εις τό χωρίον: οί άμμοι του έτους πωλούνται τό Πάσχα, τό 70% δέ των μόσχων πωλούνται τριών μηνών, ότε παρέχουν περιωρισμένον μόνον κέρδος.

Έναντι των μορφών αυτών στασιμότητας και παρακμής, εμφανίζονται μερικά σημεία άναεώσεως. Αίγες, άμνάδες και γαλακτοφόροι άγελάδες βελτιούνται διά διασταυρώσεως με είδη καλύτερας ποιότητας. Η μηδική σημειώνει, έξ άλλου, την εμφάνισιν των καλλιεργουμένων κτηνοτροφικών φυτών. Καμμία όμως έμπορικη ζήτησις δέν στηρίζει μέχρι τουδε την περιορισμένη αυτήν προσπάθειαν. Υπάρχει μόνον έν τυροκομείον, οργανωθέν υπό του κοινοτικού συνεταιρισμού του Μέσα Λασιθίου: έγκατεστάθη κατά τό 1962 και είναι τό πρώτον εις την άνατολικήν Κρήτην: επεξεργάζεται σχεδόν 70.000 λίτρα γάλακτος έτησίως διά την παρασκευήν τυρού, αλλά δέν διαθέτει άκόμη πλήρεις έγκαταστάσεις και όφείλει νά έννοικιάση ψυκτικήν άποθήκην εις τό Ήράκλειον διά νά διατηρήση την παραγωγήν του, της όποιας τό μεγαλύτερον μέρος άπορροφείται υπό των μελών τουσυνεταιρισμού.

Έν τούτοις, τό μη καλλιεργούμενον έδαφος επεκτείνεται εις βάρος του καλλιεργουμένου: αί όλιγότερον προστιτά άναβαθμίδες δέν χρησιμοποιούνται από πολλών έτών: εις άλλας έγκαταλείπουν την συνήθειαν άρσεως της άγροαπαύσεως, ή δέ διαδοχή της καλλιέργειας δημητριακών καθίσταται άνόημαλος. Όλη αυτή ή έκτασις ελαττωται, τείνουσαι νά περιορισθί εις τας καλύτερας και τας πλέον προσιτάς περιοχάς, περίε των χωρίων, εις τούς πυθμένας των μικρών κοιλάδων, όπου συγκεντρούται ή καλλιεργήσιμος γή και τό ύδωρ των μικρών ποταμών: ή παρουσία όπαροφών δένδρων εις τας άναβαθμίδας άπαλύνει την έντύπωσιν έγκαταλείνωσ των: έν τούτοις, εκεί όπου αί άναβαθμίδες είναι δύσκολον νά διατηρηθούν όλόκληρον, περιορίζονται εις μικρά τμήματα. Τά δένδρα είναι καρυαί και κυρίως άμυγδαλέαι: αί τελευταίαί όμως εδρίσκονται, εις τό Λασιθιον, εις τό όριον της *οικολογικής* των ζώνης, ή δέ βελτιώσις των δι' έμβολιασμόν δέν προφυλάσσει την συγκομιδήν από της άπειλής των όψιμων παρατείν: διά τόν λόγω αυτών συνιστάται ή καλλιέργεια άχλαδεών εις τας παλαιάς άναβαθμίδας δημητριακών, τουτο δέ ύποδει-

κνύεται και υπό της φυσικής βλαστήσεως. Τέλος αί μηλέαι άφθονούν εις τό ξηρόν τμήμα της πεδιάδος και καταλείπουν κάθε χρόνον πλεονάσματα προς έμπορίαν: ή αγορά των όμως δέν έχει οργανωθή καλώς και ή άντικατάστασις του έντοπιου είδους δένδρων διά στελεχών του είδους *Delicioso* προηγείται της έγκαταστάσεως ψυκτικών άποθηκών και της οργανώσεως συνεταιρισμού πολλήσεως.

Η *huerta* άπασχολεί τό μεγαλύτερον μέρος των διαθεσίμων εργατικών χειρών: τά γεώμηλα καταλαμβάνουν τά 70% των καλλιεργουμένων έπιφανειών: 9.000 στρέμματα. Έπρόκειτο εις την άρχήν διά καλλιέργειαν διατροφής ικανών νά καλύη το έλλειμμα εις δημητριακά: αί άποδόσεις όμως φθάνουν σήμερον τούς δύο τόνους κατά στρέμμα και έπιτρέπουν την πάλησιν μέρους της συγκομιδής εκτός του Λασιθίου. Λόγω του μεγάλου ύψομέτρου και της παρατάσεως της ύγγρασίας των καλλιεργουμένων εδαφών, ή παραγωγή δέν είναι πρόβριμος: ή συγκομιδή άρχίζει εις τό τέλος του θερούς και αί πωλήσεις πραγματοποιούνται, μέσω διαφόρων έμπόρων, εις τας πόλεις της Κρήτης... Αί άλλαι καλλιέργειαι της *huerta* συνίστανται εις λαχανικά έπιτοπίου καταναλώσεως: κυρίως φασίολοι, συμπληρωματικώς κύαμοι ή πιστα (μπιζέλια), τά όποια είναι δυνατόν νά θεωρηθούν ως υπολείμματα του παλαιού συστήματος καλλιέργειας, ότε εκυριάρχουν τά δημητριακά, και της παλαιάς διαίτης.

αισθητή ή έλλειψις γής

Η μεταμόρφωσις της πόλης του Λασιθίου εις *huerta* άποτελεί παράδειγμα της τεχνικής της άρδεύσεως εις την περιοχήν αυτήν της Μεσογείου: ή συντήρησις των καταβοθρών, έξασφαλίζουσα ικανοποιητικών έλεγχον επί της στάθμης του φρεατικού όρίζοντος, μετεμόρφωσε την άγροτικήν οικονομίαν και συνέβαλεν εις την δημοουργίαν νέου άγροτικού πολιτισμού, ό όποίος έννοείται υπό συνεχώς περισσότερον άποτελεσματικών τεχνικών μέσων. Άλλά φαίνεται ότι ή διατήρησις της άγροτικής δομής έμποδίζει την νέαν τεχνικήν και τό νέον σύστημα καλλιεργειών νά φθάσουν εις οικονομικήν έπιτυχίαν.

Αί γεωργικαί εκμεταλλεύσεις είναι μικραί: ή μέση έπιφάνεια κατά εκμετάλλευσιν είναι 20 περίπου στρέμματα, εκ των όποίων 7 άρδεύόμενα: πολλοί όμως εκμεταλλεύσεις έχουν δύο μόνον άρδεύόμενα στρέμματα, αί δέ μεγαλύτερα 10-15 άρδεύόμενα στρέμματα. Η εκτίμησις των εκτάσεων τας όποιας εκμεταλλεύονται διά ξηρικής καλλιέργειας ή χωρικοί είναι ελάχιστα ακριβής, διότι «τά ξηρικά χωράφια δέν αξίζουσι τίποτε», ως λέγουν οί ίδιοι: έπίσης, οί χωρικοί δέν υπολογίζουν τό μη καλλιεργούμενον έδαφος (*sal-tus*), άκόμη και όταν πρόκειται περι ιδιοκτησίας των. Η άμεσος εκμετάλλευσις των άγρών υπό των ιδιοκτητών των εφαρμόζεται εις την μεγάλην πλειο-

νότητα των περιπτώσεων: έν τούτοις, τό πέμπτον ή τό τέταρτον των καλλιεργουμένων γαιών έχουν εκμισθωθή ή εδóθησαν ώς *έπίμορτοι*. Πρόκειται είτε διά ίδιοκτησίας Λασιθιωτών οι όποιοι δύνανται κατοικούν πλέον εκεί ή διά μοναστηριακάς γαίας: εις τās τελευταίας αυτός περιλαμβάνονται κτήματα παραχωρηθέντα υπό των χωρικών πρός τās μονάς κατά την Τουρκοκρατίαν (βακούφια),¹ τά όποια όλίγον κατ' όλίγον περιήλθον διά τής χρήσεως εις αυτάς. Άλλά εις τήν Μονήν Κρυσταλλένιας (τό τελευταίον εκ των τριών μοναστηριών του Λασιθίου) άπέμειναν μερικά μόνον εκατοντάδες στρεμμάτων: οι μοναχοί παραχώρησαν διπλασίαν έκτασιν κατά τό 1935, είτε εις συνεταιρισμούς εφέδρων άξιωματικών οι όποιοι μετεπόλησαν τά μεριδιά των, είτε εις τήν Έκκλησίαν τής Κρήτης.² Τά *έπι μορτή* συμβόλαια άφορούν εις τās άρδευσίμους γαίας: ό εκμισθωτής και ό έπίμορτος ένοικιαστής αναλαμβάνουν έξ ήμισσίας τās δαπάνας καλλιεργείας και διαμοιράζονται έξ ίσων τήν συγκομιδήν, άλλα ό έπίμορτος ένοικιαστής παρέχει τās εργατικάς χείρας—άπασχόλησιν μελών τής οικογενείας του ή ήμερομισθίων εργατών. *Η μίσθωσις* άφορξ εις τούς άγρους ξηρικής καλλιεργείας.

Αί εκμεταλλεύσεις, επί πλέον, είναι πολυτεμαχισμένες και δισκορπισμένες: ή μέση εκμετάλλευσις περιλαμβάνει δωδεκάδα τεμαχίων, τά όποια είναι δυνατόν να εύρίσκονται εις μεγάλην άπόσταση μεταξύ των: αυτό όφείλεται τóσον εις τόν τρόπον άξιοποίησεως των διαφόρων τμημάτων γής όσον και εις τās συνηθείας κληροδοτήσεως: άρρενες και θήλειες διαμοιράζονται έξ ίσου τά κτήματα των γονέων των.

Τό μικρόν μέγεθος και ό τεμαχισμός των εκμεταλλεύσεων δημιουργούν όλεθρίας συνεπειας: άπόλεια χρόνον πρός μετάβασιν από άγρου εις άγρόν, άπόλεια γής εκ του πλήθους των όριων μεταξύ άγρων και του πλήθους των προσβάσεων, άπόλεια μηχανικής ένεργείας—διότι και όταν άκόμη ή ίσχυς των κινητήρων των άντλησών είναι άνάλογη πρός τό βάθος του υπογείου ύδατος, είναι δυσανάλογη πρός τήν έπιφάνειαν ή όποια πρέπει να άρδευθή. Άκόμη και αί πλέον άσημαντοι ποιοτικά διαφοραί αί όποιαί παρετηρήθησαν υπό των χωρικών μεταξύ των διαφόρων άγρων καθίστανται εμπόδιον εις κάθε σχέδιον συστηματικού άνάσασμου: μόνον εις τήν κοινότητα Ψυχρού ή πλειονότης των άρχηγών εκμεταλλεύσεων εκηρύχθη ύπερ τής προσπαθείας αύτής, ή όποια κάμνει περισσότερον δυσχερή τήν διανομήν των σημείων όπου ύπάρχει ύδωρ και των εγκυκατάσεων άντλήσεως.

1. Wakf: πρόκειται εδώ διά θρησκευτικών κληροδοτήμα άνάλογον πρός τό habous τής βορειοδυτικής Άφρικτής, τό όποιον ήτο σύνθηες έν Έλλάδι. Τό έπανειρημένον εις τήν περίπτωση των μεγάλων δασών τής βορείου Πίνδου (πρβλ. M. Sivignon, *Les pasteurs du Pinde septentrional*, έκδοσις του Έθνικου Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών, 1968).

2. Η Κρήτη υπάγεται άπ' ευθείας εις τό Πατριαρχειον Κωνσταντινουπόλεως: ή γεωργική μεταρρύθμισις έφηρμήσθη εις τήν νήσον, ώς και εις τήν υπόλοιπον Έλλάδα, άλλα διαφόρως.

Έν τούτοις, αί ευκαιρία δι' ένα αυτόματον άνάδασμόν άρχίζουν να εμφανίζονται: ή *άγροτική έξοδος* έπιτρέπει τήν άναζωπύρσην τής άγοράς γαιών, ή εμφάνισις του συστήματος τής προικός υποκρέωνει ώρισμένες οικογενείας να πωλήσουν μέρος των άγρων των, κυρίως όταν ή θυγάτηρ των υπανδρεύεται εκτός του Λασιθίου: θά απαιτηθή όμως μακρόν χρονικόν διάστημα διά να δυνηθούν μερικοί χωρικοί να συγκεντρώσουν κατ' αυτόν τόν τρόπον γαίας. Τό μικρόν λοιπόν μέγεθος των εκμεταλλεύσεων καθίσταται του λοιπού, με τήν εκμηχάνισιν, πολύ περισσότερον αισθητόν: καίτοι ή χρήςις έλκυστήρων, μηχανικών καλλιεργητών και μηχανημάτων μεταφοράς είναι όλιγώτερον διαδεδομένη από τήν χρήςιν των λιπασμάτων, τά μηχανήματα αυτά έπιτρέπουν έπιτάχυνσιν τής εκτελέσεως πολλών άγροτικών εργασιών και δημιουργούν ούτω έποχικήν τουλάχιστον περισσειαν εργατικών χείρων.

Υπάρχει λοιπόν διά τούς Λασιθιώτας έλλειψις γαιών: υπολογισθεΐσα επί τή βάσει των δηλωθεισών καλλιεργουμένων γαιών, τό 1961, ή πυκνότης ήτο 200 κάτοικοι κατά τετραγωνικόν χιλιομέτρον: ή άπόδοσις των άγρων και αί πρόσοδοι εκ των εκμεταλλεύσεων των χωρικών φαίνονται από έτους εις έτος συνεχώς μικρότεροι, όταν τās συγκρίνουν με τās τιμάς των βιομηχανικών ειδών, διά των όποιων αντικαθιστούν όλοεν περισσότερονα τά προϊόντα τής τοπικής και οικογενειακής των βιοτεχνίας... *Η τάσις* αύτη όξύνεται περιοδικώς εκ τής κακής συγκομιδής γεωμήλων, όταν αί φυτεΐαι καταστρέφονται υπό παραγωγήν ή όταν ό σπόρος είναι κακής ποιότητος, διότι πολύ συχνά οι χωρικοί χρησιμοποιούν ιδικών των σπόρον, χωρίς να συμβουλευθώται τον σταθμόν γεωργικών ύπηρεσιών ό όποιος ύπάρχει εκεί.

Άπό των αρχαΐσμων εις τās γεωργικάς μεθόδους μέχρι των μηχανισμών τής συγχρόνου άγοράς, κάθε στοιχείον αναλυόμενον ύπογραμμίζει τήν έλλειψιν ίσορροπίας εις τήν οικονομίαν και τήν άγροτικήν κοινωνίαν του Λασιθίου. *Η κοινωνία* αύτη και ή οικονομία τής, όμως, αναπτύσσεται τās σχέσεις των με τόν έξωτερικόν κόσμον, ήδυνήθησαν να διατηρηθούν.

αί σχέσεις τής πόλγης με τόν έξωτερικόν κόσμον

Οί άγρόται του Λασιθίου άνεζήτησαν εκτός τής πόλγης τόν τρόπον διά να συμπληρώσουν τούς πόρους των. *Η* προσπάθεια αύτη καταλήγει σήμερα εις τήν δημιουργίαν των συνθηκών μιξς δημογραφικής κρίσεως. Αί σχέσεις του Λασιθίου με τόν έξωτερικόν κόσμον είναι συχνά και ποικιλαι: άνάγονται τóσον εις τεχνικάς όσον και εις οικονομικάς ανάγκας. Οί κτηνοτρόφοι των όποιων τά πρόβατα όδηγούνται κατά τό θέρος εις τήν Δίκτην δέν ήδύναντο να συντηρήσουν τά ποιμνία των καθ' όλον τό έτος

ἐντὸς τοῦ βυθίσματος, ὅπου εἶναι δυσχερὴς ἡ διατροφή των ἐφήρμοσαν λοιπὸν ἀντίστροφον διαχείμασιν, μεταφέροντες τὰ ζῶα των χαμηλότερον διὰ δύο ἢ τρεῖς μῆνας, περὶ τῶν Μαλιῶν καὶ τῆς Χερσονήσου, εἰς τὸ βύθισμα τῆς Νεαπόλεως καὶ πρὸς τὴν Μεσαράν. Περὶ τὸ 1858-1860 παρατηρήθη ἐνταῦθα παρομοία διαχείμασις: τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ κατήρχετο πρὸς τὰ χαμηλότερα μέρη, μὲ τὰ ποίμνια καὶ τοὺς ποιμένας¹ δὲν ἔχονεν ἀνεύρητον ἕτερον παρόμοιον φαινόμενον. Ἀντιθέτως, τὰ ποίμνια τῆς Κριτσᾶς, τῶν Λακκωνίων καὶ ἄλλων χωρίων εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνέρχονται κατὰ τὸ θέρος εἰς τοὺς βοσκοτόπους τοῦ Λασιθίου: πληρῶνουν ἐνοίκιον διὰ νὰ βόσκουν εἰς ἰδιωτικά κτήματα καὶ καταβάλλουν ἄπλοον τέλος διὰ τοὺς κοινοτικὸς βοσκοτόπους, ὅταν ὑπάρχουν ἐκεῖ ποτίστραι² ἢ ἐπέκτασις τῶν ἀναδασώσεων καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς βοσκῆς τείνει, ἐξ ἄλλου, νὰ μειώσῃ τὴν ἔκτασιν τῶν μετακινήσεων αὐτῶν τῶν ζώων: ἡ μετακίνησις περιορίζεται, δεδομένου ὅτι ἀρκετοὶ τόποι διαμονῆς δὲν εἶναι πλέον προστιτοί. Ἐξ ἄλλου, οἱ Λασιθῖοι ἀναζητοῦν ἐκτὸς τοῦ ὄρους ἑργασίαν καθὼς καὶ εἶδη τὰ ὅποια δὲν παράγουν ἐπὶ τόπου. Οὕτω, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐργάζονται περὶ τὸ τέλος τοῦ θέρους εἰς τὸν τρυγητὸν ἢ κατὰ τὸν χειμῶνα εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἐλαίων εἰς τὰ γειτονικά χωρία περὶ τοῦ κόλπου τοῦ Μιραμπέλου: Κριτσάν, Λακκῶνια κτλ., ἢ μακρότερον εἰς τοὺς ἐλαιώνας τῆς Βιάννου καὶ τῆς Μεσαρᾶς καὶ εἰς τοὺς ἄμπελῶνας τῶν Ἀρχανῶν καὶ τοῦ Καστελλίου τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος, νοτίως τοῦ Ἡρακλείου. Λόγω τῶν προσωρινῶν αὐτῶν μετακινήσεων ἐργατῶν, οἱ ὅποιοι προσλαμβάνονται μὲ ἡμερομίσθιον διὰ χρόνον περισσώτερον ἢ ὀλιγότερον μακρόν, τὸ Λασιθίον ἠναγκάσθη ἀπὸ μακροῦ νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν ἐποχικὴν πρόσληψιν ξένων ἐργατῶν: ἀγωγιάται ἀνήρχοντο εἰς τὴν πόλιν μὲ τὰ κτήνη των κατὰ τὴν συλλογὴν τῶν γεωμήλων διὰ νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν μεταφοράν των ἐκ τῶν ἀγρῶν εἰς τὰ χωρία: οἱ τελευταῖοι ἦλθον τὸ 1961, ἀντικατασταθέντες ἔκτοτε τελείως ὑπὸ τῶν ἑλκυστήρων καὶ τῶν φορηγίδων των.

Οἱ μισθοὶ τοῦσδήποτε κερδοῦσιν οἱ χωρικοὶ μακρὰν τοῦ Λασιθίου χρησιμεύουν διὰ τὴν προμήθειαν ἐλαίου καὶ οἴνου, διότι ἡ ἐλαία δὲν εὐδοκμεῖ εἰς τὴν πόλιν, λόγῳ τῶν χιόνων καὶ τῶν ὀψιμων παγετῶν,² ἢ δὲ καλλιέργεια τῆς ἄμπελου, ἡ ὅποια εἶναι μικρὰς ἀποδόσεως, ἔχει ἐγκαταλειφθῆ, χωρὶς ὅμως οἱ χωρικοὶ νὰ πύσουν παρασκευάζοντας τοπικὰ οἴνοπνευματώδη ποτὰ. Οἱ ἐποχικοὶ ἐργάται ἐθεώρησαν, εἰς τὴν ἀρχὴν, ὅτι θὰ ἦτο καλύτερον νὰ ἔχουν οἱ ἴδιοι ἐλαιῶνας καὶ ἄμπελῶνας, ὅπου εἶχαν συμπτωματικῶς συντηρήσει ἐπὶ πολλὴ χارουπόδενδρα εἰς τοὺς πλησιέστερους τῶν χειμερινῶν βοσκοτόπους: οὕτω ἡ ἡμίσειαι ἐκμεταλλεύσεις τοῦ Λασιθίου διαθέτουν ἐλαι-

1. Spratt, *Travels and researches in Crete*, London 1865.

2. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον αἱ καρναὶ τοῦ Λασιθίου ἐχρησίμευον ὡς ἀντιστάθμισμα εἰς τὴν ἔλλειψιν ἐκεῖ λιπαρῶν οὐσιῶν.

ἄνας ἢ ἄμπελῶνας ἐκτὸς τοῦ ὄρους, τοὺς ὁποίους εἶτε ἠγόρασαν, κυρίως εἰς τὴν ἄνω Μεσαράν (ὅπου τὰ χωρία χάνουν λόγῳ τῆς μεταναστεύσεως ἀρκετὸν τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ των), εἶτε ἐφύτευσαν, ἰδίως πλησίον τῆς Χερσονήσου, τῆς Νεαπόλεως ἢ τῆς Κριτσᾶς: ἔχουν κατασκευάσει ἐδῶ ἐπίσης πρόχειρα κτίσματα,³ εἰς τὰ ὅποια διαμένουν κατὰ τὴν περίοδον ἐργασίας. Σήμερον ὅμως, ἐπειδὴ τὰ ἡμερομίσθια τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν ἔχουν αὐξηθῆ πολλῶ, λόγῳ ἐλλείψεως ἐργατικῶν χειρῶν, οἱ χωρικοὶ τοῦ Λασιθίου φρονοῦν ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ ἐργάζονται οἱ ἴδιοι εἰς ἄλλους παρὰ νὰ κατέχουν δένδρα, καίτοι ἡ γαιοκτησία εἶναι πάντοτε ἐπιθυμητή.

Αἱ διακινήσεις αὐταὶ προεκάλεσαν διαφορῶς ἐνδοαγροτικῆς μεταναστεύσεως, αἱ ὅποια ὄδηγουν εἰς προοδεύουσαν ἐγκατάλειψιν τῶν ὑψηλῶν οἰκισμῶν. Οἱ ἐκτὸς τοῦ Λασιθίου γάμοι πολλαπλασιάζονται, μεταβάλλοντες τὸ παλαιὸν σύστημα τῆς *γεωγραφικῆς ἐνδογαμίας*, τὸ ὅποιον ἴσχυε μεταξύ τῶν χωρίων τῆς πόλιν. Ὀλόκληροι οἰκογένεια ἀναχωροῦν καὶ ἐγκαθίστανται εἰς γαῖας τὰς ὁποίας ἐξεγέρσωσαν καὶ δύναται νὰ ἀρδέουν, κυρίως εἰς τὰ γειτονικά χαμηλά ὄροπέδια τῆς παραλίας τῆς Χερσονήσου καὶ τῶν Μαλιῶν: παρομοία κίνησις ἐμφανίζεται, ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ὄγκου τῆς Δίκτης, ἀπογυμνώνουσα τὰ ὄρενά χωρία, ὅταν αἱ γειτονικαὶ των στεναὶ παράκτιοι πεδιάδες ἐπιτρέπουν τὴν ἐξάπλωσιν τῶν καλλιερειῶν τομάτας, αἱ ὅποια ἔχουν μεγάλη ἀπόδοσιν εἰς Ἱεράπετραν.⁴ Αἱ ἐποχικαὶ ὅμως ἢ ὀριστικαὶ αὐταὶ μετακινήσεις δὲν ἀρκοῦν διὰ νὰ ἀπορροφήσουν τελείως οὐτε τὸ πλεόνασμα ἐργασίας οὐτε τὸν ὑπερπληθυσμὸν τοῦ Λασιθίου. Ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος ἢ ἡ μετανάστευσις ἐμφανίζονται λοιπὸν ὡς ἀνάγκη.

Ἡ μετανάστευσις πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν κατέστη σπανιστάτη. Ἀκόμη καὶ ἂν ὑπολογίσωμεν μερικοὺς ναυτικοὺς εἰς ἐμπορικὰ πλοία, ἔχονεν ἀναλογία μικροτέραν τοῦ ἐνὸς μετανάστου ἐπὶ 400 κατοίκων μερικοὶ εὐρίσκονται εἰς Βόρειον Ἀμερικὴν, Βραζιλίαν ἢ Αὐστραλίαν, δύο ἢ τρεῖς ἄλλοι οἱ ὅποιοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς Αἴγυπτον ἐπιανεγκαταστάθησαν εἰς Ἀθήνας: αὐταὶ εἶναι αἱ μόναι γνωσταὶ ἀναχωρήσεις ἀπὸ τοῦ 1945: ἡ μετανάστευσις πρὸς Γερμανίαν, ἢ

3. Ὁ ὄρος *μετόχια* σημαίνει ἐδῶ τὸ πρόχειρον κτίσμα. Ἀπαντᾷται καὶ εἰς τὴν τοπωνυμίαν τοῦ Λασιθίου (Κάτο Μετόχιον), ἀναφέρεται δὲ εἰς τὸν ἀγροτικὸν οἰκισμὸν ὃ ὁποῖος παραμένει σήμερον ἐκ τῶν ὀλιγότερον ἐξοπλισμένων τοῦ βυθίσματος καὶ ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς μία ἐκ τῶν τελευταίων ἐγκαταστάσεων, πλησίον τοῦ χαμηλοτέρου τομέως τῆς πόλιν. Ὁ ὄρος δὲν ἔχει εἰς Κρήτην τὴν σημασίαν τὴν ὅποια ἔχει συχνὰ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, τῆς γαιοκτησίας μοναστηρίου. Τὰ ἐνεκτικὰ κείμενα διακρίνουν τὰ *μετόχια* (συνοικισμοὺς ἐποχικῆς κατοικησεως, νεωτέρας ἐγκαταστάσεως) καὶ τὰ *casali*, ὡς ὀνομάζοντο τὰ λοιπὰ χωρία.

4. Μεταξὺ 1961 καὶ 1967 ἡ παραγωγὴ τομάτας εἰς Ἱεράπετραν ἀνήλθεν ἐκ 4.000 εἰς 10.000 τόνων. Βιομηχανικαὶ ἐγκαταστάσεις διαλογῆς καὶ συσκευασίας ἐπέτρεψαν τὴν ἐξαγωγήν 1.200 τόνων κατὰ τὴν γεωργικὴν περίοδον 1966-67.

ὅποια ἤρχισε τὸ 1961, ἀφορᾷ μόνον εἰς εἰκοσάδα ἀγάμων: ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐπανήλθον, παραμένον εἰς Ἄθinas. Ἡ μετανάστευσις πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἀφορᾷ εἰς ἄτομα ἀνευ εἰδικεύσεως. Ἀπ' ἐναντίας, ἡ ἀγροτική ἐξοδὸς ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὸ τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τὸ ὁποῖον ἐπωφελήθη μακροτέρας σχολικῆς μορφώσεως, φοιτήσαν εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν ἢ εἰς ἀνωτέρας τεχνικὰς ἢ ἐπαγγελματικὰς σχολὰς ἢ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐπὶ 100 μαθητῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων (ὑπάρχει ἔν κατὰ κοινότητα), 40-50 εἰσέρχονται εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν (ἐν γυμνάσιον εἰς Τζερμιάδον) καὶ 4 ἢ 5 συνεχίζον περαιτέρω· αἱ ἀναλογίαι αὐταὶ εἶναι πολλὴ ὑψηλαὶ ἐν σχέσει πρὸς ἄλλας ἀγροτικὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ φοίτησις εἰς τὸ σχολεῖον ἀποτελεῖ, διὰ τὰ χωρία αὐτά, μέσον δι' ἀγροτικὴν ἐξοδόν. Οἱ καταγεγραμμένοι λοιποὶ ἐκ Λασιθίου καταλαμβάνον δημοσιουπάλληλικὰς θέσεις: δημοδιδάσκαλοι, ὑπάλληλοι δημοσίων υπηρεσιῶν, στρατιωτικὴ ἢ χωροφυλάκα· σπανιότεροι εἶναι οἱ ἀσκούντες χειρωνακτικὰς ἢ βαρεῖας ἐργασίας. Διαβίουν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς Ἄθinas, Ἡράκλειον καὶ Θεσσαλονίκην καὶ διατηροῦν δεσμοὺς μὲ τὴν πατρίδα των: ἐκτὸς τῶν περιουσιῶν τὰς ὁποίας ἔχουν εἰς Λασιθίον, διέρχονται ἐνίοτε ἐδῶ τὰς διακοπὰς των. Ὡς εὐεργέται, συμβαίνει νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν κατασκευὴν κρήνης εἰς τὸ χωρίον των ἢ τὴν διακόσμησιν τοῦ εἰκονοστασίου τῆς ἐκκλησίας ἢ ἀκόμη κληροδοτῶν εἰς τὴν κοινότητά των τὰς περιουσίας τὰς ὁποίας ἀπέκτησαν μακρὰν τῆς γενετήρας των. Ὁ ἀριθμητικὸς ὑπολογισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ εἶναι δυσχερής: αἱ ἐκτιμήσεις τῶν γραμματέων κοινοτήτων, στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας των καὶ ἐπὶ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ νομίμου καὶ πραγματικοῦ πληθυσμοῦ, δὲν εἶναι πάντοτε πιστικαί. Ἡ ὀλιγώτερον ἐξωπλισμένη κοινότης τοῦ Λασιθίου εἶχε τὸ τρίτον τοῦ νομίμου πληθυσμοῦ τῆς μακρᾶν τῶν ὀρίων τῆς εἰς πολλὰς ἄλλας κοινότητας, ἡ ἀναλογία εἶναι κατώτερα τὸ ἐνὸς ἔκτου. Παρὰ ταῦτα, ἐντυπωσιάζουν δύο γεγονότα: καίτοι ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδὸς καὶ ἡ μετανάστευσις εἶναι φαινόμενα παλαιά, ἡ ἀριθμητικὴ των σπουδαιότης τεταίνεται νὰ αὐξήσῃ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν· αἱ μετακινήσεις αὐταὶ πληθυσμοῦ ἀφοροῦν, ἐξ ἄλλου, ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ομάδα ἡλικιῶν τῆς πρώτης ὀριμότητος (20-35 ἐτῶν), περισσότερον δὲ εἰς τοὺς ἀνδρας παρά τὰς γυναῖκας. Ἐκτὸς τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ ἀσκήσουν ἐπὶ ἀρκετῶν κοινωνικῶν θεσμῶν (εἰς τὴν ἑλλειψιν ἀνδρῶν ἀποδίδεται ἡ πρόσφατος νιοθέτησις τῆς προικῆς εἰς μετρητά), αἱ ἀναχωρήσεις αὐταὶ βαρύνουν ἐπὶ τοῦ δημογραφικοῦ μέλλοντος τοῦ Λασιθίου, ὅπου ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ἠλαττώθη κατὰ 13% σχεδὸν μεταξὺ 1940 καὶ 1961, τοῦ ὁποίου ἡ κατανομή καθ' ἡλικίαν ὑπογραμμίζει τὴν γήρυσιν. Διὰ τὸ σύνολον τῆς περιφέρειας Λασιθίου (αἱ ἐνδεκα κοινότητες τῆς πόλεως καὶ ἡ κοινότης Ποτάμων, τῆς ὁποίας ἡ συμπεριφορὰ εἶναι ἀρκετὰ διάφορος) καὶ διὰ τὴν δεκαε-

τίαν 1951-1961, ὁ Β. Kayser ὑπελόγησεν ἀρνητικὸν ποσοστὸν φαινομένης μεταναστεύσεως 18,1%.¹

Ἀπὸ τοῦ 1961 μέχρι τοῦ 1967, ἡ φυσικὴ αὔησις τοῦ πληθυσμοῦ, ὑπολογιζομένη βάσει τῶν κοινοτικῶν δημοτολογίων, εἶναι ἀσθενεστάτη: δὲν καλύπτει τὰς ἀπωλείας ἐκ τῆς ἀγροτικῆς ἐξοδού, ἡ ὅποια ἐπιτείνει τὴν ἑλλειψιν ἰσορροπίας εἰς τὴν κατὰ φύλον κατανομήν τοῦ πληθυσμοῦ καὶ περιορίζει οὕτω τὰς δυνατότητας αὔησέως του.

Τὰ πάντα συμβάλλουν εἰς τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀγροτικῆς ἐξοδού. Τὰ χωρία τοῦ Λασιθίου, τὰ ὁποία πρὸ τριάκοντα ἐτῶν συνεδέοντο μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον διὰ ἡμιονικῶν μόνον ὁδῶν, ἔχουν εἰσέλθει ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ φορτηγοῦ καὶ τοῦ λεωφορείου. Ἡ ὁδὸς ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία ἐφθασεν εἰς τὴν πόλιν τὸ 1936, κατήργησε τοὺς Ποτάμους ὡς ἐνδιάμεσον ἐκτὸς τοῦ βυθίσματος σταθμῶν, ὅπου ἀναγκαστικῶς ἐπραγματοποιεῖτο ἕως τότε ἀλλαγὴ μεταφορικῶν μέσων, καὶ κατεδίκασεν εἰς ἀνεργίαν ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀγωγιάτας του: τὸ χωρίον Ποτάμοι δὲν συνήλθεν ἔκτοτε ἐκ τοῦ πλήγματος αὐτοῦ καὶ ἀπώλεσε τὰ 70% τοῦ πληθυσμοῦ του μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1940 καὶ 1967. Ἡ ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν βόρειον ἀκτὴν ὁδὸς κατεσκευάσθη τὸ 1944.

Οἱ διάφοροι αὐτοὶ σταθμοὶ σημειῶνουν καλὰς τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν χωρίων τοῦ Λασιθίου καὶ τῆς γειτονικῆς περιοχῆς. Μὲ τὸν Ἁγιον Νικόλαον, τὴν Νεάπολιν καὶ τὴν Ἱεράπετραν, αἱ ὁποῖαι διεξεδίκησαν καὶ διαμοιράζονται ἀκόμη τὸν ρόλον τῆς πρωτεύουσος τοῦ νομοῦ Λασιθίου, ἡ πόλις διατηρεῖ ἐλαχίστας μόνον σχέσεις. Ἡ Ἱεράπετρα εὐρίσκειται μακρὰν: ἐλάχιστοι τὴν ἐπισκέπτονται ἐκ τοῦ Λασιθίου· ἄλλα οἱ κτηνοτρόφοι παλοῦν ἐκεῖ εἰς λαχανοκόμους τὴν κόπρον τῶν προβάτων, ἀπαραίτητον διὰ τὰς φυτείας τῆς πρώιμου τομάτας, ἡ ὁποία ἀποστέλλεται μέχρι Γερμανίας. Ὑπελογιθῆ ὅτι 3% τῶν Κρητῶν ἀγροτῶν οἱ ὁποῖοι μετηνάστευσαν εἰς τὴν πόλιν πρὸέρχονται ἐκ Λασιθίου, πιθανὸν ἔλκυσθέντες ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀρθροειδῶν τῆς κλιματηγῶν λαχανικῶν· καὶ οἱ δεσμοὶ συγγενείας ἐξηγοῦν ἴσως διὰτὶ πολλοὶ γυμνασιῶπαιδες τοῦ Λασιθίου σπουδάζουν εἰς τὴν πόλιν αὐτήν. Ἡ Νεάπολις ἔχει καὶ αὐτὴ γυμνάσιον, πυρῆνα ἐπαγγελματικῆς σχολῆς, δικαστήριον, ὅπου μεταβαίνουν οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως. Ὁ Ἁγιος Νικόλαος εἶναι σημαντικώτερος: ἐκτὸς τοῦ γυμνασίου καὶ μιᾶς μαευτικῆς κλινικῆς, ἡ πόλις ἔχει ἀξιόλογον κίνησιν πλοίων γραμμῆς εἰς τὸν λιμένα τῆς, φιλοξενεῖ δὲ τὰς διοικητικὰς ὑπηρεσίας διὰ τὸ σύνολον τοῦ νομοῦ: ἐπισκεπτόμενοι τὴν Νομαρχίαν ἢ τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν οἱ γεωργοὶ τοῦ Λασιθίου αὐξάνουν τὴν κίνησιν τοῦ τοπικοῦ ἐμπορίου.

Ἡ ἐπιρροή ὅμως τοῦ Ἡρακλείου ὑπερέχει κατὰ πολὺ τῶν ἄλλων πλέων: διὰ τὴν πόλιν αὐτὴν πραγματοποιοῦνται δύο δρομολόγια λεωφορείων μετ'

1. Β. Kayser, Κ. Thompson, *Οἰκονομικὸς καὶ Κοινωνικὸς Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1964.

ἐπιστροφῆς ἡμερησίως ἐκ τοῦ Λασιθίου, ἐνθὶ διὰ τὸν Ἅγιον Νικόλαον ἓν μόνον. Οἱ κάτοικοι τοῦ Λασιθίου πραγματοποιοῦν τὰ 3/4 τὸν ἐκτάκτων ἀγορῶν τὸν εἰς Ἡράκλειον: ἐπισκέπτονται τοὺς ἰατροὺς του, ἐπιδιώκουν νὰ ἀποκτήσουν ἐκεῖ οἰκόπεδα διὰ τὴν προικοδοτήσιν τῶν θυγατέρων τῶν, τέλος ἐγκαθίστανται καὶ οἱ ἴδιοι. Δειγματοληγία τοῦ 1/10 γενόμενῃ εἰς τὰ μητρώα τοῦ νομίμου πληθυσμοῦ τοῦ Ἡρακλείου δεικνύει ὅτι 1,2% τῶν κατοίκων του ἔχουν γεννηθῆ εἰς Λασιθίον, ἀποτελοῦντες τὰ 2,6% τοῦ συνόλου τῶν Κρητῶν ἀγροτῶν οἱ ὅποιοι μετηνάστευσαν εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου.¹ Τὴν ἔλξιν αὐτήν, ἣ ὁποία εἶναι πρόσφατος, ἠνύνησεν ἡ βελτίωσις τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, ἡ παρουσία εἰς Ἡράκλειον ἐπαγγελματικῶν σχολῶν καί, φυσικά, ἐμπορικὸς ἐξοπλισμὸς περισσότερον διαφοροποιημένους καὶ πλήρη. Καθ' ὃν χρόνον ἐνισχύονται αἱ σχέσεις μεταξύ ὑπαίθρου καὶ πόλεως, τὸ Ἡράκλειον ἐπεκτείνει τὴν ζώνην ἐπιρροῆς του εἰς βάρους τῶν ἄλλων πόλεων. Τὸ Τζερμιάδον, ἐν τούτοις, ἡ πλέον κατοικημένη κοινότης, εὐρισκομένη εἰς τὸ εὐνοϊκότερον σημεῖον ἐπὶ τῆς βορείου ὁδοῦ, δὲν ἐποφελεῖται τῆς κινήσεως αὐτῆς, παρέχει δέ, ἀντιθέτως, μέγαν ἀριθμὸν μεταναστῶν. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Ἡρακλείου σχετίζεται μὲ τὸν ἀναπροσανατολισμὸν τῶν ἀναλλαγῶν τοῦ Λασιθίου: οἱ χωρικοὶ ἀναζητοῦν πρὸς τὴν δύσιν ὅτι εἶχον εὑρεῖ ἐπὶ μακρὸν πρὸς ἀνατολὰς: ἡ ἄνω Μεσαρὰ δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ προσφέρῃ συμπληρωματικὴν ἐργασίαν, ἐλαιῶνας καὶ ἀκόμη χειμερινούς βοσκοτόπους. Ἡ πόλις τοῦ Λασιθίου εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐνδοχώραν τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἀπομακρύνεται ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης: εἶναι ἐνδεικτικὸν ὅτι οἱ γεωργικοὶ συνεταιρισμοί, εἰς δέκα ἐκ τῶν ἑνδεκα κοινότητων τοῦ βυθισματος, ἔχουν ἐγκαταλείψει τὴν Ἐνωσιν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν τοῦ Μιραμπέλλου καὶ ἔχουν δημιουργήσῃ τὴν Ἐνωσιν τοῦ Λασιθίου. Παρὰ τὴν διοικητικὴν ἐξάρτησιν, ἡ πόλις ἀποκόπτεται ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Νεαπόλεως καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου.

Συγκρινόμενον πρὸς τὰς περισσοτέρας περιοχὰς τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης τὸ Λασιθίον δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἐννοηθῆ ὀλιγότερον. Συγκρινόμενον ὅμως πρὸς τὴν πεδιάδα Καστελλίου, τὰς γαίας τῆς Μεσαρᾶς, τοὺς λόφους τῆς Λεκάνης τοῦ Ἡρακλείου, παρέχει ὄψιν ὀλιγότερον καλῆς περιοχῆς. Ἡ διαπίστωσις αὐτὴ δὲν θὰ εὐνόησῃ τὴν διατήρησιν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν πόλιν. Διότι ἡ τάσις τοῦ πληθυσμοῦ νὰ κατερχεται πρὸς τὰς χαμηλὰς περιοχὰς εἶναι σταθερὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Λασιθίου. Ἡ κἀθοδος αὐτὴ ἐγνώρισεν ἤδη φάσιν ἐπιταχύνσεως κατὰ τὰ μετὰ τὸ 1897 ἔτη καὶ τὴν ἀνακρήρξιν τῆς Κρητικῆς ἀυτονομίας: ἐνθὲ οἱ Τοῦρκοι χωρικοὶ ἀπεμακρύνοντο ἐκ τῆς ὑπαίθρου διὰ νὰ καταρῶνουν εἰς τὰς πόλεις, εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Λασιθίου προσεπάθησαν

1. Βλέπε ἄρθρον τοῦ Émile Kolodny, εἰς τὸ παρὸν τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ.

νὰ ἀγοράσουν ἢ νὰ καταλάβουν μέρος τῶν ἐγκαταλειφθεισῶν γαιῶν εἰς Πεδιάδα, εἰς Μεσαρὰν, περὶ τοῦ κόλπου τοῦ Μιραμπέλλου, εἰς τὸν διάδρομον τῆς Ἱεραπέτρας. Σήμερον, ἡ γεωργικὴ ἐξέοδος καὶ ἡ μετανάστευσις πρὸς τὰς βιομηχανικὰς χώρας ἀπογυμνῶναι ἐκ τοῦ πληθυσμοῦ τὰς περιοχὰς αὐτὰς καὶ ἔλκει ἐκεῖ τὸν πληθυσμὸν τοῦ Λασιθίου, ὁ ὁποῖος, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ περισσότερα ἑλληνικὰ ὄρη, προσβάλλεται καθυστερημένως ὑπὸ τῆς μετανάστεύσεως.

τὸ μέλλον τοῦ Λασιθίου

Δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὸ Λασιθίον χωρὶς γεωργίαν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, εἶναι περισσότερον πιθανὸν ὅτι θὰ ἐπεκταθῶν τὰ προγράμματα ἀναδασώσεως, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν ἤδη εἰς μερικὰς περιοχὰς τοῦ Λασιθίου, παρὰ ὅτι θὰ ἀφῆθῃ ἡ πόλις νὰ γίνῃ ἐκ νέου τέναγος καὶ νὰ ἐπανέλθουν αἱ πλευραὶ τῆς εἰς ἀγρίαν κατάστασιν. Ἄλλὰ τὸ μεσογειακὸν δάσος αὐξάνεται πολὺ βραδέως καὶ τὸ Λασιθίον ἀξίζει καλύτερας τύχης. Ἡ ἔναρξις ἐφαρμογῆς ἐνὸς προγράμματος ἐγγείου δομῆς θὰ ἐπέτρεπε, διὰ τοῦ ἀναδασμοῦ καὶ τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν κτημάτων τὰ ὁποῖα ἀνηκούσιν εἰς ὀριστικούς μετανάστες, νὰ δοθῇ καλύτερον οἰκονομικὸν ὑπόβαθρον εἰς τὰς ἐκμεταλλεύσεις· ἡ τεχνικὴ βελτίωσις δύναται νὰ ἀεθίσῃ τὴν ἀρδένυσμον ἐπιφανέαν καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῆς huerta: γίνονται ἤδη σχέδια διὰ φράγμα τὸ ὁποῖον θὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τοῦ ξηροῦ τμήματος τῆς πεδιάδος, ἐξ ἄλλου δὲ ἡ κανονικὴ ἐγκατάστασις ἀντιοστασίων θὰ ἐπέτρεπε τὴν καλύτεραν διανομὴν τοῦ ὕδατος εἰς τὸν χαμηλότερον τομέα τῆς πόλιν. Ἐκτὸς αὐτοῦ, εἶναι φανερόν ὅτι οὐδεμία τεχνικὴ ἢ ἔγγειος διευθέτησις θὰ ἔχῃ μόνιμον ἀποτέλεσμα, ὅσον τὰ χωρία τοῦ Λασιθίου δὲν θὰ διαθῶνται μῆσα διὰ τὴν ἐμπορικοποίησιν τῆς συγκομιδῆς εἰς συμπεροσας τιμὰς: ἡ συγκέντρωσις τῆς συγκομιδῆς, ἡ ἀποθήκευσις τῆς εἰς ἀποθήκας-ψυγεία καὶ ἐνδεχομένης ἡ ἐγκατάστασις μικροῦ κονσερβοποιείου, θὰ ἐπέτρεπον τὴν πόλιν προφῶτον καὶ λαχανικῶν μετὰ τὴν περίοδον ἀφθόπου παραγωγῆς καὶ τὴν ἀποφύγην τῶν μεσαζόντων τοῦ Ἡρακλείου. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὗται βιομηχανικοῦ τύπου θὰ ἠδύνατο ἐπὶ πλέον νὰ ἐπεκτείνων τὴν περίοδον ἐργασίας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ πόλις τοῦ Λασιθίου ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα: ἡ ὄψιμος διάσπασις τῆς μονόσεως, ἡ πρόσφατος ἐξέλιξις τῶν συστημάτων καλλιεργείας καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς, ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν μετανάστευσιν μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς, εἶναι φαινόμενα τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται καὶ εἰς πολλάς ἄλλας παλαιὰς μεσογειακὰς χώρας. Ἡ μικρὰ ὄψιμος ἐκτασις τοῦ ὄρεινου αὐτοῦ βυθισμοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναλυθῶμεν μὲ μεγάλην ἄνεσιν τοὺς διαφοροὺς μηχανισμοὺς μιᾶς κοινότητος καὶ ἐνὸς κόσμου ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ μεταμορφωθῶν διὰ νὰ ἐπιζήσῃον παρὰ τὴν ἑλλειψιν ἰσορροπίας τῶν.